

Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА. – 1981. – № 2. – С. 80-93; 66. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1972; 67. Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992. – 91 с.; 68. Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук – К., 1995. – 24 с.; 69. Фролов И.К. Поселение Тетеревка I (VII-VIII вв.) // КСИА. – 1967. – Вып. 110. – С. 30-35; 70. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. – 1963. – № 108. – С. 320-350; 71. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / Раннесредневековые восточнославянские древности – Л., 1974. – С. 181-215; 72. Шовкопляс А.М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве // КСИА УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 100-103; 73. Шовкопляс Г.М. Слов'янські пам'ятки в районі Канева (за матеріалами Київського державного історичного музею) // Археологія. – 1957. – Т. X. – С. 136-147; 74. Шовкопляс А.М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве // МИА. – № 108. – 1963. – С. 138-14.

УДК 902(477.85)

Сергій ПИВОВАРОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЙНІ РОБОТИ В ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ

Дослідження минулого Хотинської фортеці базується на цілому комплексі джерел, одним із яких є археологічні матеріали. Вивчення пам'ятки шляхом археологічних розкопок розпочалося досить пізно, в середині ХХ ст. Роботи на території фортеці започаткував Б.О. Тимощук. Завдяки йому віднайдені найдавніші шари та встановлено час спорудження пам'ятки. З 2002 р. на території фортеці працюють експедиції БЦАД при ЧНУ ім. Ю.Федьковича, які розкопують окремі об'єкти на території пам'ятки, вивчають фортифікаційні споруди XV-XVIII ст. За період свого існування фортеця зазнала руйнувань через природні та антропогенні чинники. Реставраційними роботами, які ведуться з 1967 р., значна частина споруд і мурів фортеці поступово відновлюється.

Ключові слова: Хотинська фортеця, Б.О. Тимощук, БЦАД, археологічні розкопки, реставрація.

Сергей ПИВОВАРОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИОННЫЕ РАБОТЫ В ХОТИНСКОЙ КРЕПОСТИ

Исследования прошлого Хотинской крепости базируются на целом комплексе источников, одним из которых являются археологические материалы. Изучение памятника путем археологических раскопок началось довольно поздно, в середине ХХ в. Работы на территории крепости начал Б.А. Тимощук. Благодаря ему найдены древнейшие слои и определено время строительства памятника. С 2002 г. на территории крепости работают экс-

педиции БЦАД при ЧНУ им. Ю.Федьковича, которые раскапывают отдельные объекты, изучают фортификационные сооружения XV-XVIII вв. За период своего существования крепость претерпела разрушения через природные и антропогенные факторы. Реставрационными работами, которые ведутся с 1967 г., значительная часть сооружений и стен крепости постепенно отстраивается.

Ключевые слова: Хотинская крепость, Б.А. Тимошук, БЦАД, археологические раскопки, реставрация.

Sergiy PYVOVAROV

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES AND RESTORATION IN KHOTYN FORTRESS

The researches of Khotyn fortress'es past are based on the complex sources, one of which are archaeological materials. The researches through archaeological excavations were begun in the middle of the XX century by B. Tymoshchuk. During this researches were found the latest plasts of ground and the time of fortress'es building was set. Since 2002 expeditions of the Bukovinian Centre of Archaeological Researches (Chernivtsi National Univercity named by J.Fedkovich) are working on the territory of fortress, excavating separate fortress objects and its buildings of XV-XVIII centuries. During the period of its existence the fortress was being ruined by natural and anthropogenic factors. Due to the restoration, which had begun in 1967, large part of the fortress buildings and walls are gradually renewing.

Key words: Khotyn fortress, B.Tymoshchuk, the Bukovinian Centre of Archaeological Researches, archaeological excavations, restoration.

Сучасні наші знання про минуле м.Хотина в значною мірою спираються на археологічні матеріали, які суттєво доповнюють фрагментарні дані писемних джерел. Особливо цінними є дані археології стосовно найдавніших періодів в історії поселення. Про значення цих матеріалів для реконструкції історії міста красномовно свідчить факт відзначення тисячоліття Хотина. Адже дата заснування населеного пункту була встановлена виключно на археологічному матеріалі.

Археологічні роботи в Хотині, і в першу чергу, на території фортеці розпочалися порівняно пізно. Це пояснюється декількома обставинами. Серед них можна назвати наступні: 1) тривале використання військовими підрозділами Хотинської фортеці для своїх потреб, що унеможливило дослідження; 2) відсутність в найближчій окрузі наукового закладу, який би займався вивченням минулого пам'ятки; 3) поширення в літературі нічим не обґрунтованих тез про заснування Хотина Котізоном, «будівництво фортеці генуезцями» та «французькими інженерами»; 4) війни ХХ ст. і зміни державної приналежності території Середнього Подністров'я, які гальмували вивчення пам'ятки. Всі названі чинники тривалий час суттєво призупиняли дослідницькі роботи в Хотинській фортеці.

Про перші кроки в археологічному дослідженні Хотина маємо досить скупу інформацію, яка належить до XIX ст. Зайняття російськими військами Хотинської фортеці у 1806 р. та утворення Бессарабської губернії в 1812 р. визначили подальшу долю Середнього Подністров'я, яке стало складовою частиною Російської імперії.

Адміністрація губернії та Головне командування російської армії вже в перші роки існування новоствореної губернії приділяли чималу увагу картографуванню на геодезичній основі її території [8, с. 15-16]. До цього часу належать ряд планів Хотинської фортеці з детальним позначенням найближчої округи, описом будівель на її території, позначенням доріг, мостів, переправ тощо. Тоді ж у роботі офіцера-топографа О.Ф. Вельмана «Накреслення давньої історії Бессарабії» (1828 р.) з'являються судження про значення фортеці для вивчення минулого регіону [5, с. 47-48].

Певну увагу питанням збереження пам'ятки і необхідності фіксації знайдених поблизу неї артефактів приділяли адміністративні органи Бессарабської губернії. Наприклад, завдяки старанням генерал-губернатора Новоросійського краю та Бессарабії П.І. Федорова збереглася інформація про археологічні знахідки на території Хотинщини [8, с.21], в тому числі й про предмети, знайдені в околицях міста та фортеці.

У цей же час укріплення Хотинської фортеці як історична пам'ятка потрапляють у поле зору представників «Одеського товариства історії та старожитностей», яке почало працювати з 1838 р. Вже у 1851 р. Товариству було доручено опікуватися пам'ятками Акермана (Білгород-Дністровського), Мелек-Чесменського кургану й Хотина. Проте основний напрям досліджень його членів був спрямований на вивчення античних пам'яток Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу. Тому Хотинській фортеці практично не приділялося уваги. Правда, про неї мимохідь згадувалося в окремих «кореспонденціях», або розвідках, які публікувалися в «Записках» Товариства, де мова йшла про бессарабські легенди.

Поблизу від Хотина згодом було започатковано збір археологічних матеріалів російським дослідником І.Ф. Сінцовим, але вони так і не були опубліковані в повному обсязі і про їх наукову значимість судити складно [2, с. 161].

До середини XIX ст. фортеця (належала до оборонних об'єктів II класу) перебувала у підпорядкуванні Військового міністерства (інженерне відомство), яке стежило за станом укріплень. Потім, із втратою нею оборонного значення, в 1856 р. фортеця як військовий об'єкт була скасована. Але в ній продовжували перебувати військові частини. О.Афанасьєв-Чужбинський, відвідавши місто на початку 60-х рр. XIX ст., відзначав, що фортеця «служить Хотину великою підмогою... в ній розташовується полк і квартируванням своїм не заважає жителям» [1, с. 116]. Нагляд за будівлями фортеці в цей час було доручено Хотинському повітовому поліцейському управлінню.

Згодом, у 1888 р., магістрат м.Хотина звернувся з проханням до Міністерства внутрішніх справ про можливість продажу деяких будівель фортеці під знос (тобто для розбору на будівельні матеріали) й передачу самої фортеці у відання міста. Після тривалих перемовин між Міністерством внутрішніх справ і Військовим міністерством було постановлено: міським властям у їх проханні відмовити. Основою такого рішення послугували наміри щодо розміщення у фортеці окремих військових підрозділів. Тоді ж представниками Військового міністерства був складений спеціальний протокол про розкрадання «крепостного матеріала» (тобто руйнування фортеці) місцевим населенням. Проте до відповідальності ніхто з них не був притягнутий [9, с. 80-81].

Навесні 1899 р. на території фортеці розмістилися частини I Волзького кінного козачого полку, підпорядкованого Міністерству внутрішніх справ, і командир підрозділу запропонував відремонтувати будівлі для розміщення там штабу і солдатів. Огляд укріплень, здійснений фахівцями Уманської інженерної дистанції Київського військового округу, до якого в той час належав Хотин, показав, що для ремонту багатьох споруд потрібно їх спочатку повністю розібрати до фундаментів, а потім заново збудувати. Витрати на таку реконструкцію будівель мали б становити значну суму, а саме 220 тис. рублів. Крім того, ці роботи значно пошкодили б фортецю як історичну пам'ятку. Тому ніяких робіт із реконструкції на провели [9, с. 81].

Чутки про можливу перебудову фортеці і факти постійного вивезення з неї будівельного матеріалу сколихнули громадськість Хотинщини. У листопаді 1900 р. до «Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» надійшов лист від правління «Зарожанського промислового товариства», розташованого неподалік від міста. В ньому йшла мова про руйнування фортеці й пропонувалося Товариству взяти на себе її охорону. Листування секретаріату Товариства із місцевими органами влади та приватними особами підтвердило факт значного пошкодження окремих укріплень і фортечних будівель. Зокрема, було встановлено, що «більшість фундаментів, цоколів, веранд в будинках м.Хотина, особливо нотаблей (заможних міщан і духовенства), зроблено із гранітного облицювання фортеці та із плит з старими турецькими надписами» [9, с. 80].

Для з'ясування стану збереженості Хотинської фортеці і можливостей її подальшої охорони як історичного об'єкта, була організована поїздка дійсних членів Товариства, істориків О.О. Кочубинського (1845-1907 рр.) та О.І. Маркевича (1847-1903 рр.) у червні 1901 р. [9, с. 82].

Огляд науковцями Хотинської фортеці проводився у супроводі міського голови Б.Амброжевича, «товариша прокурора» Г.Мілянта, міського лікаря й знавця старожитностей міста В.Дібольда та «значного числа місцевих жителів, любителів старовини» [9, с. 85-86].

Свої враження від знайомства з фортецею О.О. Кочубинський та О.І. Маркевич детально описали в спеціальній доповіді, опублікованій

у 25 томі «Записок Імператорського Одеського товариства історії та старовини». У заключній частині свого звіту вони констатували: «Прийняття у відання Товариства цитаделі як пам'ятки XVII ст., причому прекрасно збереженої, представляється нам вельми бажаним; ремонт її обійдеться не більше 300 р.... Нагляд за цитаделлю можна доручити сторожу, який охороняє фортечну церкву, що вимагало б лише невеликої доплати..... Маємо підстави вважати, що передача як цитаделі, так і всієї Хотинської фортеці у відання нашого Товариства не зустрине протидії з боку жодного із зацікавлених в цьому відомств, бо як можна судити із сучасного стану фортеці, вона нікому не потрібна, а в той же час ці відомства хотіли б зберегти таку прекрасну історичну пам'ятку» [9, с. 89]. Про це ж написав О.І. Маркевич в спеціальній статті, присвяченій Хотинській фортеці, яка була опублікована в працях XII Археологічного з'їзду в 1903 р.

Поява перших наукових описів старожитностей фортеці викликала зацікавленість серед науковців і краєзнавців. Відомо, що в 1907 р. учасник «Сорокського товариства дослідників Придністров'я в географічному та історико-археологічному відношеннях» Ю.А. Грабовський обстежив фортецю і на засіданні товариства виголосив доповідь «Поїздка в Хотин 1907 р. і історичний нарис Хотинської фортеці», яка, на жаль, не була опублікована [8, с. 59, 84].

У наступні роки дослідження у фортеці не проводилися, очевидно, ніхто нею не опікувався, й вона все більше приходила в занепад, у першу чергу, через вивезення каменю (обтесаних блоків) для будівництва приватних будівель у місті й найближчій окрузі.

Руйнування фортеці засвідчив і відомий буковинський письменник Осип Маковей (1867-1925 рр.), який відвідав пам'ятку в 1903 р., збираючи матеріал для написання історичної повісті «Ярошенко» про події Хотинської битви 1621 р. Газета «Буковина» про це писала так: « По огляді Хотинської фортеці (О.Маковей) сказав «Добре уявляю собі всю подію», а при тій нагоді дуже огірчився тим, що такі прекрасні пам'ятка....остається без усякого нагляду. «За кордоном – мовив він – у людей кожний камінчик бережуть як ока в голові, а у нас і на найкращу старовину не звертають ніякої уваги, все завалюється, все пропадає даремно» [3, с. 3].

Початок Першої світової війни та захоплення земель Середнього Подністров'я королівською Румунією також не сприяли збереженню та вивченню старожитностей фортеці.

У міжвоєнний час дослідження у фортеці практично не проводилися. Правда, вона залишалася в полі зору румунських дослідників. Відомо, що в цей період у м.Кишиневі діяла «Комісія з вивчення пам'яток історії. Бесарабська секція», яка видавала свої щорічники. В першому ж випуску видання була вміщена стаття Ск.Панайтеску про фортеці в Подністров'ї і Подунав'ї, в якій зроблена спроба класифікації Хотинської фортеці за стилем будівництва і формою [8, с. 63].

Перші масштабні археологічні роботи на території Хотинської фортеці були проведені лише у післявоєнний час і пов'язуються з діяльністю відомого буковинського археолога, доктора історичних наук Б.О. Тимощука.

Вже з самого початку вивчення археологічних пам'яток регіону науковець велику увагу приділяв польовим дослідженням. Отримані ним археологічні матеріали слугували першоджерелами для реконструкції минулого Буковини. Підтвердили важливість даних розкопок й дослідження Хотинської фортеці, які дозволили з'ясувати етапи спорудження укріплень і фактично визначити час їх будівництва.

У «Щоденнику археологічної розвідки» за травень 1949 р. Б.О. Тимощук, який у той час був співробітником Чернівецького краєзнавчого музею, описав старожитності фортеці, звернувши особливу увагу на будівельну технологію в різних частинах Цитаделі та Нової фортеці. Зокрема, він зауважив: «Замок має внизу стару кам'яну кладку, яка збереглася лише в деяких місцях. Каміні цієї кладки скріплені ясно-сірою цем'янкою. ... Фундаментом самого замку є скеля Дністра. Отже, в будові самого замку простежуються 2 підходи будівництва: старший, рештки стін якого залишились в незначній кількості, і пізніший. Це була одна з кращих будов того часу. Саме укріплення було так добре збудоване, що зовсім розв'язувало питання взаємозв'язку між усіма вогневими точками...» [46, с. 153-154].

Разом із тим під час обстеження території фортеці вчений знайшов рештки давніх поселень. «Приблизно в 50 м на схід від замку, за стіною в обриві Дністра, виявлено скупчення глиняної обмазки. Біля обмазки, яка залягає на глибині близько 1 м від сучасної поверхні в чорноземі, який підстилається лесом, виявлено багато фрагментів трипільської кераміки. Отже, трипільське поселення існувало на місці, де пізніше була збудована фортеця» [46, с. 153]. Далі науковець відзначив: «Приблизно до 1 км на схід від фортеці на схилах правого берега Дністра поширюється кераміка – кружальна із характерними потовщеними вінцями жовтого кольору, а також глазурована. Це культурні рештки поселення, що примикало до фортеці» [46, с. 153]. В кінці записів про старожитності фортеці Б.О. Тимощук констатував: «Безперечно, в розвалах фортеці зберігаються під землею матеріальні свідчення героїчних днів історії фортеці. Їх можна вирізнити тільки значними розкопками. Жодних культурних решток, які свідчать про проживання на території фортеці, не знайдено. Безперечно, місце розташування самої фортеці було дуже привабливим і для слов'янського укріплення, але поки ніяких доказів цього не знайдено» [46, с. 154].

У квітні-травні наступного 1950 р. Б.О. Тимощук провів розвідкові розкопки у фортеці. Їх завданням було «установити насиченість речовим матеріалом Хотинської фортеці і з'ясувати питання, чи доцільно музеєві проводити стаціонарні розкопки» [46, с. 150]. Першими об'єктами для дослідження були обрані північна квадратна вежа і внутрішній двір Цитаделі.

Розкопки всередині башти показали, що «на глибину 0,3 м йшли камені, перемішані з землею, цеглою, цем'янкою. Зрідка попадалися кістки тварин, декілька залізних речей (бритва, цвяхи), два черепки червоного кольору. На глибині 0,3 м пішов суцільний шар кам'яної вимостки, залитої цем'янкою жовтуватого кольору. Ця кам'яна кладка була суцільною з кам'яною кладкою самих стін. Отже, при побудові вежі спочатку був збудований поміст-майданчик на висоту до 20 м від скелі, яка є фундаментом вежі. І вже на цьому майданчику збудоване триповерхове приміщення для гарнізону» [46, с. 161].

Ще один шурф розмірами 4x1,5 м дослідник заклав уздовж західної стіни між північною і західною (середньою) баштами. В ньому було виявлено значно більше знахідок: «Верхній шар на глибину до 0,4 м був досить насичений фрагментами кераміки, кістками тварин, осколками гранат, ядрами, залізними наконечниками стріл, камінням тощо. Переважала в основному червона грубостінна кераміка, іноді з поліхромною поливою, характерна для XVIII ст. На глибині 0,9 м культурний шар сірого кольору змінився шаром чорного забарвлення. На глибині 1,1 м натрапили на каналізаційні труби, складені з двох кам'яних стулок...» [46, с. 162]. Схожі матеріали трапилися і в шурфах в інших місцях фортеці.

Отримані матеріали показали, що культурні нашарування у фортеці досить потужні і розкопки пам'ятки є перспективними. Вчений запланував проведення масштабних стаціонарних розкопок. Але організувати експедицію в найближчі роки йому не вдалося. Пройшло ціле десятиліття, перш ніж Б.О. Тимошук, який вже на той час мав солідний досвід розкопок середньовічних старожитностей Василева, Ленківців, Горішніх Шерівців, фортеці на горі Цецино під Чернівцями та інших пам'яток, приступив до розкопок «твердині на Дністрі». У своїх мемуарах він згадував: «Кілька років я досліджував Хотин і фортецю, розташовану в ньому. Писемних документів про виникнення Хотина не збереглося. Молдавські історики казали, що Хотин заснував молдавський господар Стефан Великий, турки і татари – що це їх заслуга і т.д. Я вирішив дослідити Хотинську фортецю. Для цього організував туди експедицію і запросив з Києва для спільної роботи архітектора, доктора мистецтвознавства Г.Н. Логвина» [46, с. 85].

Археологічна експедиція (Чернівецького обласного краєзнавчого музею, а пізніше об'єднана експедиція Чернівецького держуніверситету і обласного краєзнавчого музею) розпочала свою роботу в Хотині під керівництвом Б.О. Тимошука влітку 1961 р. і продовжувалася в 1962, 1964 і 1967 рр., що було пов'язано із товщиною культурних нашарувань, які в окремих місцях досягали 8-10 метрів. До складу Хотинської експедиції в різний час входили: архітектор Г.Н. Логвин, археологи: Л.Г. Каліниченко (Чернівецький краєзнавчий музей), Л.В. Вакуленко (Чернівецький університет), П.П. Бирня (м.Кишинів), Ю.В. Чеботаренко (м.Кишинів) [4, с. 22-23; 38, с. 88-89; 44, с. 29] та інші.

На території Цитаделі дослідником було закладено три розкопи і декілька траншей загальною площею 272 м². Перший розкоп розташовувався в північній частині подвір'я між квадратною баштою і будинком старости (коменданта). В ньому на глибині 1-1,2 м від сучасної поверхні виявлено кам'яну вимостку фортечного двору з матеріалами другої половини XV – XVI ст. Дослідженнями встановлено, що оборонні стіни фортеці з вежами, будинок з церквою поблизу східної оборонної стіни, величезні підвальні приміщення та інші фортечні будівлі були споруджені як єдиний архітектурний комплекс у другій половині XV ст. Всі будівлі скріплено однаковим вапняковим розчином (вапно з домішкою річкової гальки і деревного вугілля) й органічно пов'язано між собою. Також було з'ясовано, що в цій частині подвір'я, в той же період, для запобігання підкопам ззовні й зміцнення стін і башти, був споруджений спеціальний бетонний настил товщиною 1-2 м [44, с. 30, 32].

Нижче кам'яної вимостки подвір'я вченим був зафіксований шар завтовшки до 3 м, насичений рештками (цегла (розмірами 21x11x7 см), шматки зв'язуючого розчину, штукатурка, фрески) більш давньої будівлі, очевидно, XIV – початку XV ст. Особливо цікавими виявилися фрагменти фрескового розпису, зробленого яскравими червоними, чорними, рожевими і жовтими фарбами. Фрескові малюнки зображували людські постаті в німбах, деталі одягу, а на багатьох збереглися кириличні літери? нанесені червоною фарбою і поділені чорними лініями [44, с. 32-33]. На думку Б.О. Тимощука це були рештки «древньої християнської церкви» [46, с. 85].

У розкопі №2, розташованому між підвалами і східною оборонною стіною було виявлено, на глибині 3,5-7 м, рештки оборонного муру XIV ст., який повторював конфігурацію стіни XV ст. Товщина муру становила 0,95 м і він зберігся на висоту 3,5 м. Оборонна стіна була складена із плит вапняку й скріплена вапняковим розчином, до складу якого, окрім вапна, входили товчена цегла, пісок і вугілля. Тут також було зафіксовано рештки стіни з аналогічного матеріалу та розчину, яка була зведена перпендикулярно до попередньої. Товщина її становила 1,5 м й вона з півдня захищала фортецю XIV ст. Остання, вочевидь, була майже втричі менша за розмірами від укріплень наступного століття [44, с. 33-34].

Надзвичайно важливими виявилися матеріали із розкопу №3, закладеного між палацом старости (коменданта) і східною оборонною стіною [44, с. 35]. Зокрема, було встановлено, що тут у XV ст. стояла стіна з вежею, яка відокремлювала північну частину фортечного подвір'я від південної. Стіна, яка ділила подвір'я на дві частини була завтовшки 1,3 м і заввишки, очевидно, до рівня 2-го поверху палацу. По її середині стояла восьмикутна вежа, яка мала в нижній частині проїзд завширшки 3 м. Отже, Цитадель свого часу була поділена на дві частини: північну, де перебували представники вищих соціальних прошарків, та південну, в якій, очевидно, проживав гарнізон фортеці. Також у цій частині подвір'я були

знайдені рештки водогону, який складався із глиняних рур завдовжки 35 см та діаметром 8-10 см [44, с. 35-36].

Детальне обстеження зовнішніх мурів фортеці, проведене Б.О. Тимощуком разом із архітектором Г.Н. Логвином дозволило виділити різночасові ділянки стіни, що відрізнялися за складом зв'язуючого розчину. Так, у товщі оборонної східної стіни XV ст. за 10 м від північної вежі знайдено рештки найдавнішого фортечного муру. Він зберігся на висоту 7,5 м і довжину 14,5 м [44, с. 36]. «Виявилось, що ця фортеця стояла на тій же монолітній кам'яній глибі, що слугувала фундаментом для важких кам'яних стін пізнішої фортеці. Ми... дослідили їх, знайшли трохи уламків кераміки...» [46, с. 85], – писав про це у своїх спогадах Б.О. Тимошук.

Характерною особливістю цього муру був вапняковий розчин із значною домішкою битої цегли так званої «цем'янки». На думку Г.Н. Логвина, це «вказує на зв'язок будівельних традицій з Придніпров'ям» [10, с. 288]. А часом спорудження цієї стіни, як зауважив Б.О. Тимошук, «були 40-50-ті роки XIII ст., коли за свідченням літописця, заходами князя Данила Галицького (1245-1264) було побудовано багато укріплень для захисту руських земель від татар» [44, с. 36; 42, с. 55-56; 43, с. 128-129; 45, с. 96-97].

Археологічними дослідженнями в нижніх шарах усіх розкопів знайдено численні фрагменти слов'янської IX-X ст. та давньоруської XI-XIII ст. кераміки. Рештки слов'янського поселення були також знайдені на території Нової фортеці, де розкопано рештки двох напівземлянок X ст., а за межами оборонних стін пам'ятки зафіксовані культурні нашарування райковецької культури VIII-IX ст. [44, с. 37].

Таким чином, завдяки дослідженням Б.О. Тимощука було простежено періоди функціонування укріплень фортеці. Науковець виділив наступні 4 основні періоди в історії хотинських укріплень: «1) X – перша половина XIII ст. – дерев'яно-земляні укріплення; 2) друга половина XIII – перша половина XV ст. – кам'яна фортеця площею близько 2 га, розрахована на оборону від військ, озброєних каменеметальними машинами; 3) друга половина XV – початок XVIII ст. – кам'яна фортеця площею близько 6 га, розрахована на оборону від військ, озброєних артилерією; 4) початок XVIII ст. – 1856 р. – земляна фортеця площею 30 га, розрахована на оборону від військ, озброєних дальнобійною артилерією» [37, с. 105].

Тривалі роботи Б.О. Тимощука на території фортеці дали не тільки важливі наукові результати, але й знову ж, як і шість десятиліть тому, поставили питання про необхідність посилення охорони історичної пам'ятки. Вчений із сумом констатував у статті про Хотинську фортецю, опублікованій 1967 р.: «Однак стан збереження фортеці викликає тривогу. Фактично вона залишається без нагляду (сторожа там дуже рідко можна бачити), і користуючись цим, окремі громадяни розбирають рештки споруд, вивозять каміння для власних потреб. Є й такі «туристи», що ламають стіни, видряпують на них свої «автографи». Пам'ятка руйнується також у результаті природних чинників. Недавно впала стіна будинку, що стоїть у

внутрішньому подвір'ї кам'яної фортеці, в східній його частині. Заходів щодо збереження споруди до цього часу не вживалося. Лише в минулому році склали проект її консервації та реставрації» [40, с. 111].

Після завершення розкопок матеріали досліджень були опубліковані Б.О. Тимошуком у ряді статей і заміток у наукових виданнях, путівниках, місцевій пресі, оприлюднені на наукових конференціях і симпозиумах [6, с. 32-37; 37, с. 103-105; 38, с. 88-89; 39; 40, с.109-111; 41, с. 240-242; 42, с. 53-59]. З цього часу інформація про минуле Хотинської фортеці отримала наукове підґрунтя і була схвально зустрінута в колах науковців та громадськості, увійшла до узагальнюючих праць з історії регіону [7, с. 52-64].

Самі ж виявлені знахідки з культурних нашарувань фортеці були передані до фондів Чернівецького краєзнавчого музею та Хотинського народного музею (створений у 1963 р., із 1968 – народний), де вони поповнили експозиції доби середньовіччя.

Тим часом знову, як і раніше, постало питання про необхідність охорони пам'ятки на державному рівні. Постійні звернення керівництва Чернівецької області й району, місцевої громадськості, важливі наукові результати археологічних досліджень Б.О. Тимошука дали бажані результати. В 1963 р. Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня за №790 «Комплекс споруд Хотинської фортеці» було включено до Списку пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави, під №803. Це дозволило Чернівецькому обласному відділу у справах будівництва та архітектури розпочати діяльність із реставрації та відбудови пам'ятки. Замовлення на виготовлення документації було надіслано до Республіканської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні, працівники якої у 1966 р. виготовили «Проект консервації пам'ятки архітектури 15-16 ст. – Хотинської фортеці в м.Хотин Чернівецької обл.», «Обмір», «Фотоальбоми 1-2», «Звідний кошторис» тощо [36, с. 1].

Перші ремонтно-реставраційні роботи у фортеці розпочалися в 1967 р. фахівцями Кам'янець-Подільської спеціальної науково-реставраційної майстерні (головний інженер Г.Костишин, виконроб П.Козлов). Того року були здійснені роботи щодо відновлення південного і західного прясел мурів, стін перед мостом до Цитаделі. У наступні роки проведено благоустрій її території, відремонтовано бійниці, мури, закладено втрачені частини кладки у вежах, останні були тоді накриті дерев'яним дахом із дранки. Згодом збудовано міст до Цитаделі, розчищено приміщення церкви і розпочато її реставрацію. Значні ремонтні роботи були проведені у привратному дворі, вежах фортеці, палаці старости (коменданта) [36, с. 1] тощо.

Протягом 1967 – 1978 рр. було, значною мірою, відремонтовано і реставровано мури, вежі й основні споруди Цитаделі, гарнізонні майстерні, споруджено міст через потік, значно поліпшена їх охорона від руйнувань природною і людською діяльністю, чому сприяло влаштування освітлювальної електролінії на території фортеці (1975 р.). Продовжувалась виготовлятися проектно-реставраційна документація Українським спе-

ціальним науково-реставраційним виробничим управлінням у м.Києві (головний архітектор управління В.Іваненко, головний архітектор проекту М.Говденко), потім Українським спеціальним науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектреставрація» (директор В.Лапшов, головні архітектори проекту в різні роки М.Говденко, В.Маркіз, В.Касьяненко) на різні об'єкти пам'ятки. У 1978 р. була підготовлена проектно-реставраційна документація на брами (Бендерську, Яську), бастіони, мури й споруди Нової фортеці, а з 1980 р. розпочата їх відбудова, яка тривала до 1995 р. [36, с. 1-3]. Правда, після 1991 р. фінансування робіт почало скорочуватися, а згодом повністю припинилося.

Хотинська фортеця знову була залишена фактично напризволяще і зазнала певних руйнувань. Її охорона здійснювалася не належним чином і досить багато вже відреставрованих об'єктів були пошкоджені. Такий стан пам'ятки викликав значне занепокоєння у науковців, інтелігенції та громадськості Чернівецьчини, які зверталися до органів влади з різними ініціативами. Завдяки цьому Виконком обласної Ради народних депутатів прийняв, у кінці лютого 1995 р., рішення про створення історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» й порушив відповідні клопотання перед урядом держави.

12 жовтня 2000 р. Постановою Кабінету Міністрів України за №1539 був утворений Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». Основним завданням діяльності заповідника є координація комплексних робіт щодо збереження і реставрації об'єктів пам'ятки й відновлення цілісності унікального історичного комплексу «Хотинська фортеця», розвиток соціальної та туристичної інфраструктури.

Ці завдання успішно втілюються у життя. За десятирічний період існування ДІАЗ «Хотинська фортеця» здійснена велика робота із збереження й реставрації об'єктів фортеці та її перетворення у важливий туристичний об'єкт України.

У 80-90-х рр. минулого століття масштабних археологічних робіт на території фортеці не проводилося. Правда, продовжувалося обстеження берегової лінії Дністра та збір підйомного матеріалу в безпосередній близькості від пам'ятки.

Важливою подією тих років стала поява перших наукових досліджень, в яких на матеріалах комплексного узагальнення даних археології й писемних джерел було визначено час заснування міста і фортеці. Висновок, зроблений науковцями: «Археологічні матеріали, виявлені на території Хотинської фортеці, дають підстави вважати, що початок цього давньоруського міста можна пов'язувати з городищем X-XI ст., яке на відміну від звичайних поселень мало штучні укріплення і було постійним центром суспільного життя цієї округи» [22, с. 111-112], – дозволив розпочати підготовку клопотання про відзначення ювілею міста

Проведена ДІАЗ разом із Чернівецьким національним університетом ім. Ю.Федьковича, Хотинською районною державною адміністрацією та

Хотинською міською радою наукова конференція «Хотину – 1000 років» 19 грудня 2000 р. підбила підсумки історичних досліджень з минулого міста й фортеці. Виголошені на ній доповіді Л.П. Михайлини «Археологічні дані про час заснування Хотина» [23, с. 5-7] та О.М. Масана «Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя» [12, с. 8-20] лягли в основу Ухвали конференції, яка висунула пропозицію відзначити мілениум Хотина на загальнодержавному рівні.

Підготовка до святкування ювілею Хотина, як це не дивно, привела до руйнації археологічних нашарувань у Цитаделі. Впорядкування території пам'ятки й вивезення сміття, яке назбиралося за десятиліття, породило у тодішнього районного керівництва та адміністрації ДІАЗу прагнення «вирівняти й окультурити» подвір'я фортеці. В результаті цього у серпні 2002 р. разом із власне сміттям з території фортеці почали вивозитися й викидатися у фортечний рів і яр матеріальні рештки, а саме шари XVII – XIX ст. Коли про це стало відомо співробітникам Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю.Федьковича (БЦАД), тоді ці роботи були призупинені. Завдяки чисельним газетним публікаціям та інтерв'ю співробітників БЦАД на захист пам'ятки піднялася громадськість. І в фортеці через 35 років знову розпочала роботу археологічна експедиція [27, с. 29-39; 30, с. 7-31; 32, с. 245-253].

Археологічні роботи проводилися з 9 по 19 вересня 2002 р. силами студентів історичного факультету ЧНУ в місцях найбільшого оголення культурних нашарувань у північній частині подвір'я Цитаделі. Також перевірялася на предмет наявності археологічних артефактів вивезена, як «сміття», земля із фортеці.

Основні роботи проводилися на внутрішньому подвір'ї фортеці поблизу північної башти. Під час розкопок культурного шару знайдено рештки фундаментів споруд та зафіксовано знахідки XVII – XVIII ст. (кам'яні і чавунні ядра, скляні гранати, свинцеві кулі, кахлі, кераміка тощо). Вивчалися також кам'яні фундаменти будівлі розмірами 5,2 x 3,85 м, які були виявлені між палацом старости та північно-західною стіною фортечного подвір'я. Споруда складалася з двох приміщень розділених фундаментом із кам'яних блоків та цегли. В більшому приміщенні підлога була викладена із трьох плоских кам'яних плит великих розмірів, нахилених до центру, де розташовувався кам'яний жолоб з поздовжніми отворами. Очевидно, виявлене приміщення є рештками «турецької» лазні XVIII ст. [32, с. 245-253].

Тоді ж був розчищений старий розкоп перед палацом старости і встановлено, що це нижня частини підвалу, очевидно XVII ст. Поряд із підвалом виявлена викладена із підквадратної цегли площадка з рештками печі (?). Знайдений на поверхні матеріал дозволяє датувати цей комплекс XVIII – початком XIX ст. Можливо, що це була споруда для приготування їжі гарнізону фортеці. Знайдені під час дослідження матеріали показали, що територія подвір'я Цитаделі інтенсивно використовувалася для прожи-

вання гарнізону в останні періоди існування пам'ятки як оборонного об'єкта [32, с. 250-253].

Із 2004 р., згідно із договорами між БЦАД і ДІАЗ, проводилися щорічні археологічні роботи (переважно в липні місяці) на території фортеці під керівництвом автора. У дослідженнях брали безпосередню участь студенти-першокурсники факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ, які проходили тут археологічну практику. Для наукових консультацій на розкопки запрошувалися провідні фахівці Інституту археології АН України члени-кореспонденти АН України Г.Ю. Івакін та О.П. Моця.

Основним завданням Хотинської археологічної експедиції були рятувочні роботи в місцях, де проводилися землевпорядні, будівельні роботи, а також на об'єктах, які ДІАЗ планував реконструювати й перетворити в екскурсійні.

У 2004 р. були розпочаті археологічні дослідження руїн мусульманської культової споруди – мечеті з мінаретом на території Нової фортеці. Планувалося встановити міцність фундаментів будівлі, розчистити завалені підвали й підготувати руїни споруди для консервації. З цією метою по периметру мечеті був закладений розкоп розмірами 32x19 м. Оконтурення фундаментів мечеті дало змогу встановити її розміри і розпочати вибір завалів із підвальних приміщень. Під час робіт було встановлено, що споруда в ХІХ ст. використовувалася як склад і декілька разів перепланувалася та ремонтувалася, про що свідчили знахідки цеглин, датовані 1842-1846 рр. Проводилося також розвідкове шурфування в різних частинах пам'ятки та поблизу неї на березі р. Дністер. Серед знахідок на особливу увагу заслуговують 3 кам'яних ядра діаметром понад 30 см та уламки надгробку із арабськими надписами [35, с. 139-142].

Археологічними роботами 2005 р. було продовжено вивчення руїн мечеті з мінаретом. Розчищалися нові ділянки підвалів споруди та було здійснено обстеження фундаментів (південної і західної сторони) на всю глибину їх залягання. Під час цих робіт на глибині 1,5-2 м були знайдені рештки культурних шарів слов'янського та давньоруського часу з численними фрагментами топової кераміки. Поблизу західної стіни фундаменту мечеті зафіксовані поховання (дорослої людини і дитяче).

Невеликі роботи проводилися в північній частині подвір'я Цитаделі (між палацом старости і північною вежею), які мали за мету віднайти рештки водовідводу для проектування сучасної системи виведення дощових і талих вод з території пам'ятки. Такий водовідвід був знайдений, він виявився двох хронологічних періодів. Давніший належав до ХV-ХVІІ ст. і являв собою обмуровані каменем канали, які зверху вкривалися дерев'яними плахами. Водовідвід турецького часу був виготовлений із масивних кам'яних блоків із круглими виїмками всередині. На жаль, вдалося простежити тільки невелику його частину, інша була розібрана, очевидно, на будівельні матеріали [34, с. 68-72; 35, с. 140-142].

Здійснювалися розвідкові шурфування у внутрішньому (привратному) дворі під дерев'яним мостом. У розкопі було знайдено понад півтори тисячі ядер різних розмірів та свинцеві plombи першої половини ХІХ ст. Вивчення розмивів берегів Дністра під стінами фортеці дозволило віднайти чисельні знахідки матеріальної культури гарнізону укріплень у ХVІІІ – ХІХ ст. [34, с. 68-72].

Дослідження 2006 р. продовжили роботи попередніх років. Цього археологічного сезону було завершено розчистку підвалів мечеті й встановлено їх планування. Таким чином, мусульманська культова споруда була повністю вивчена й підготовлена до консервації та реставрації [15, с. 241-251; 20, с. 78-90].

Основні роботи експедиції були зосереджені на вивченні траси для підземних комунікацій електромережі на території Нової фортеці і Цитаделі. Розкопи були закладені на місцях, де планувалося спорудити спеціальні колодязі і траншеї між ними. На цих об'єктах вивчався культурний шар до материка, а далі об'єкти поглиблювалися за допомогою будівельної техніки. В 3-х закладених розкопах й численних шурфах на території Нової фортеці були знайдені лише матеріали ХVІІІ-ХІХ ст., в тому числі й кам'яні фундаменти пізніших будівель.

Матеріал ХVІ – ХVІІ ст. був знайдений у привратному дворі (південно-східна частина фортеці), де також було заплановано спорудження колодязя для електромереж. Тут були розчищені рештки оборонної стіни, зруйнованої перебудовами ХVІІІ ст., та розчищено до кам'яної вимостки нижню частину в'їзної вежі [35, с. 139-142; 17, с. 63-68; 19, с. 277-279].

У наступному 2007 р. археологічні дослідження були продовжені у привратному дворі, де поглиблювався котлован під колодязь для електромереж. Його розширення дозволило розчистити верхні, зруйновані частини споруд, зокрема, круглої в плані будівлі зі слідами пізніших надбудов [16, с. 18-30].

Роботи з вивчення території фортеці здійснювалися по трасі так званої «ліньовки», яка передбачала спорудження водовідводу з південної частини подвір'я Цитаделі, за межі кам'яних стін і далі до русла потоку. В закладеній траншеї завдовжки 43 м і завширшки 1 м обстежений ґрунт до материка, жодних матеріалів, раніших за ХVІІІ ст., не було знайдено. Проте в траншеї неподалік зовнішньої оборонної стіни було виявлено колективне поховання людських останків. Кістяки померлих, у яких були відсутні окремі кістки і частини тіл, були складені в неглибоку яму й засипані землею. Очевидно, це поховання солдатів, які загинули від розривів артилерійських снарядів. Жодного супровідного матеріалу в захороненні не знайдено, тому встановити їх приналежність неможливо.

Археологічні дослідження по трасі спорудження підземних електромереж були продовжені і в 2008 р. У трьох розкопах і з'єднуючих їх траншеях, у південно-східній частині Нової фортеці, були знайдені матеріали ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Це чотири фундаменти будівель, які

розкриті лише частково, серед будівельних решток яких знайдені численні уламки й цілі екземпляри цеглин з літерами «Х, Х і К, ХОТ» і датами 1845, 1848, 1852 рр.

Вивчення культурних нашарувань у фортеці в 2009–2010 рр. були зосереджені в привратному дворі, де продовжувалися розкопки фундаментів кам'яних споруд. Основна увага зосереджувалася на рештках кам'яної споруди, круглої в плані форми. Їх вивченням займалася доцент Ю.В. Мисько, яка, проаналізувавши численні зображення Хотинської фортеці на картинах голландських та польських митців XVII – XVIII ст., де зображувалися епізоди битви під Хотином 1673 р., пов'язала виявлені руїни будівлі із південно-східною, нині втраченою, баштою фортеці. Вивчення фундаментів будівлі дозволило оконтурити вежу, з'ясувати особливості її спорудження та встановити, що вона, а також оборонна стіна, яка прилягала до неї, були розібрані під час розширення Цитаделі турецькою адміністрацією на початку XVIII ст. Таким чином, археологічними дослідженнями було реконструйовано архітектурний вигляд Хотинської фортеці у XVII ст. [21, с. 290-291].

Отже встановленню найдавніших сторінок в історії Хотинської фортеці ми зобов'язані археологічним дослідженням, які дозволили з'ясувати час та етапи її спорудження, отримати цінну інформацію про різні періоди її існування та значно доповнити фрагментарні дані писемних джерел [13, с. 66-68; 14, с. 9-20].

Археологічні дослідження в Хотинській фортеці заплановані й на майбутнє. Їх проведення планується здійснити в декількох напрямках, а саме: продовжити вивчення культурних шарів, які будуть порушуватися при будівельній діяльності ДІАЗ «Хотинська фортеця»; завершити розкопки південно-східної башти для її реконструкції та консервації; продовжити пошук об'єктів слов'янського і давньоруського часу на території пам'ятки; уточнити етапи будівництва Цитаделі шляхом продовження розкопок у північній частині її подвір'я; поновити археологічне обстеження сусідніх із фортецею ділянок м.Хотина.

Джерела та література: 1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – С-Петербург, 1863; 2. Бабий А.И., Осюк В.А. Хотин: город и люди. Исторический очерк. – Бендеры: Полиграфист, 2007; 3. Буковина. – 1903. – 29 серпня (11 вересня); 4. Вакуленко Л.В., Тимошук Б.А. Археологические памятники Хотина и его окрестностей // Тезисы докладов XXI научной сессии Черновицкого госуниверситета. Секция исторических наук. – Черновцы, 1965. – С.22-23; 5. Вельтман А. Начертание древней истории Бессарабии. – М., 1828; 6. Деркачук Д.А., Тимошук Б.А. Хотин. – Ужгород: Карпаты, 1977; 7. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002; 8. Кетрару Н.А. Очерки истории археологии Молдовы. – Кишинев: Turagetia, 2005; 9. Кочубинский А.А., Маркевич А.И. Доклад о поездке для осмотра бывшей Хотинской крепости // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1904. – С. 80-90; 10. Логвин Г.Н. По Україні. Старо-

давні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968; **11.** Логвин Г.Н., Миляева Г.Н. Новое о древнем украинском искусстве // Сквозь века. – М.: Знание. – Вып 1. – С. 34-49; **12.** Масан О.М. Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Хотину – 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 8-20; **13.** Масан О., Хабуля А. Хотинський замок: новий погляд на його минуле // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. – Чернівці: Прут, 2006 – С. 66-68; **14.** Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т.2 (28). – С. 9-20; **15.** Мисько Ю. Хотинська мечеть за підсумками археологічних досліджень 2004-2006 рр. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Наші книги, 2008. – С.241-251; **16.** Мисько Ю. Археологічні дослідження на території Хотинської фортеці в 2006-2007 рр. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 18-30; **17.** Мисько Ю. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К, 2009. – Вип. 18. – С. 63-68; **18.** Мисько Ю. Замкова церква Хотинської фортеці // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.346-356; **19.** Мисько Ю.В. Турецькі напівфаянси з розкопок на території Хотинської фортеці // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії, науки і техніки». – К., 2009. – С. 277-279; **20.** Мисько Ю. Храми та мечеті Хотинської фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Вишніця: Черемош, 2010. – Т. 2 (30). – С. 78-90; **21.** Мисько Ю.В., Пивоваров С.В. Дослідження на території замку Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 290-291; **22.** Михайлина Л.П., Яценюк Ф.С. Про час заснування Хотина // 3370- років Хотинської війни. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 1991. – С. 111-112; **23.** Михайлина Л.П. Археологічні дані про час виникнення Хотина // Хотину – 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 5-7; **24.** Михайлина Л., Пивоваров С., Кардаш С., Пирогів А. Хотин такий один // Міжнародний туризм. – 2002. – Вересень-серпень, № 4 (46). – С. 74-77; **25.** Огуй О., Пивоваров С. Знахідки турецьких монет XVIII ст. на Хотинщині // Джерела з історії Хотина та Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції (м.Хотин, 17 жовтня 2005 р.). – Чернівці: Прут, 2006. – С.57-60; **26.** Пивоваров С. Середньовічні нумізматичні матеріали з Хотина // Хотину – 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 21-30; **27.** Пивоваров С. Монетні знахідки з Хотина 2002 р. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип. 4. – С. 29-39; **28.** Пивоваров С. Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.2. – С. 110-120; **29.** Пивоваров С. До питання про локалізацію літописного Плаву // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. – Київ-К.-Подільський-Староконстантинів, 2004. – С. 150-158; **30.** Пивоваров С. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000-2003 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. – С. 7-31; **31.** Пивоваров С. Археологічні та нумізматичні пам'ятки Хотинщини XVIII ст. // Ставчанська битва 1739 р. в контексті європейської історії XVIII ст. Матеріали міжнародної конференції. – Чернівці: Прут, 2004. – С.19-24; **32.** Пивоваров С. Дослідження старожитностей Хотина у 2002 р. // Зелена Буковина. – 2005. – №1-2. – С. 245-253; **33.** Пивоваров С.В. Нові археологічні матеріали з Хотинської фортеці (розкопки 2005 р.) // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. Чернівці, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 58-60; **34.** Пивоваров С., Пастух Л. Археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 році // Джерела з історії Хотина та Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції (м.Хотин, 17 жовтня 2005 р.). – Чернівці: Прут, 2006. – С. 68-72; **35.** Пивоваров С. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2004-2006 рр. // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. Частина 2. – Чернівці: Прут, 2008. – С. 139-142; **36.** Сандуляк В.О. ДІАЗ «Хотинська фортеця». Інформаційна довідка. Науково-проектні та реставраційні роботи. 1996-1995 роки // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп 1. – Од. зб. 20. – 4 с.; **37.** Тимошук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С. 103-105; **38.** Тимошук Б.А., Кулиниченко Л.Г. Раскопки в Хотинской крепости // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С.88-89; **39.** Тимошук Б. Хотинська фортеця (буклет). – Одеса: Реклама, 1966; **40.** Тимошук Б.О. Хотинська фортеця / / Український історичний журнал. – 1967. – №4. – С. 109-111; **41.** Тимошук Б.А. Исследование древнерусских памятников Северной Буковины // Археологические открытия 1967 г. – М.: Наука, 1968. – С. 240-242; **42.** Тимошук Б.О. Дорогами предків. – Ужгород: Карпати, 1968; **43.** Тимошук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969; **44.** Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – №22. – С. 29-39; **45.** Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982; **46.** Тимошук Б.О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009.

УДК 903:391.7(477.85)

Сергій ПИВОВАРОВ, Альона ВАМУШ

**СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ
СТАРОЖИТНОСТЯХ БУКОВИНИ**

У статті аналізуються знайдені на археологічних пам'ятках середньовічного часу в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра скроневі кільця. Автори виділяють основні їх типи та розглядають проблеми походження. За розробленою ними хронологічною схемою простежується еволюція цих прикрас в регіоні з VIII по XVII ст. Окремо характеризується синкретизм символіки скроневих кілець.

Ключові слова: Буковина, археологічні пам'ятки, скроневі кільця, типологія, хронологія, символіка.